

رهیافت‌های جامعه‌شناختی نقش‌های اجتماعی زنان در نهادهای مدنیه‌النبی در صدر اسلام

فاطمه جان احمدی^۱ ریحانه هاشمی^۲

(دریافت: ۱۳۹۷/۳/۲ پذیرش: ۱۳۹۸/۳/۲۱)

چکیده

نهادهای اجتماعی در جامعه‌اسلامی عصر نبوی، در حالی شکل گرفتند که ناظر به مکانت زنان و حضور آن‌ها در عرصه‌های مختلف بود. اعطای ارزش‌های انسانی به زنان و افزودن موقعیت اجتماعی آنان در جامعه‌اسلامی، سبب شد تا هنجارهای اسلامی منطبق با ارزش‌های قرآنی، متکی بر آموزه‌های الهی ناظر به ترفع جایگاه زنان در جامعه مطرح شود. رفع موانع حضور اجتماعی زنان و برداشتن ممنوعیت‌های اجتماعی و تصحیح تصورات جاهلی درباره زنان سبب شد تا عرصه‌های اجتماعی جدیدی برای حضور فعال زنان گشوده شود و تحقیرهای عصر جاهلی، جا را به ارزش‌های انسانی و تشویق‌های فرهنگی دهد که همین عامل سبب شد تا در عرصه‌های مختلف اجتماعی اعم از علمی - فرهنگی، حکومتی - سیاسی و نظامی و اقتصادی بانوان حضوری همدلانه و فعال بیابند. بر این اساس، مقاله حاضر تلاش دارد تا با تصویرات تاریخی و جامعه‌شناختی، ضمن بررسی نقش‌های محقق زنان در تاریخ عصر نبوی، با تصویرات متکی بر نقش‌های محول قرآنی و نبوی، حضور آن‌ها را در توسعه نهادهای اجتماعی مدنیه-النبی معرفی و عوامل مؤثر بر رشد تکاپوهای فرهنگی و اجتماعی زنان در این عرصه را با روش توصیفی - تحلیلی بازشنایی کند و به پرسش‌های مطرح پاسخ دهد.

واژه‌های کلیدی: زن، پیامبر اسلام^(ص)، نقش محقق، نهاد اجتماعی، صدر اسلام، جامعه‌جاهلی.

۱. دکترای تاریخ اسلام، هیئت علمی دانشگاه تربیت مدرس تهران (نویسنده مسئول)

Janahmad2004@yahoo.com

۲ دکتری شیعه‌شناسی هیئت علمی مؤسسه رهپویان سیدالشهداء(ع).

مقدمه

شناسایی نقش محقق از طریق بررسی تاریخی میسر است. این مقاله در نظر دارد به بررسی نقش زنان در توسعه نهادهای اجتماعی صدر اسلام پردازد. شناسایی نهادهای اجتماعی - مدنی در صدر اسلام و ویژگی‌های آن از شاخصه‌هایی است که برای این بحث ضروری بهنظر می‌رسد. نهادهای اجتماعی اعم از خانواده و جامعه است که ضمن بررسی مختصر عملکرد زن در خانواده در جامعه اسلامی، به تکاپوهای زنان در توسعه نهادهای اجتماعی می‌پردازد. با توجه به نوپایی جامعه اسلامی و شکل‌گیری تدریجی نهادهای اسلامی، شناختن نهادها کار دشواری بهنظر می‌رسد؛ زیرا رسول خدا^(ص) در جامعه‌ای حکومت تشکیل داد که دارای سابقه حکومتی نبود و تنها نظام قبیله‌ای در آن حکم فرما بود. تأیید حضور زنان در این تشکل‌ها دشوارتر است؛ زیرا عرب جاهلی جایگاهی برای زنان قائل نبود و حضور او را در اجتماع به‌شکل فعال برنمی‌تابید. پرسش مطرح در این زمینه کیفیت عملکرد پیامبر^(ص) برای ایجاد نقش فعال زنان در نهادهای صدر اسلام است که چگونه این نهادها تأیید یا تأسیس شدند؟ بنابراین، شناسایی نهادهای مختلف و حضور زنان در این عرصه‌ها نیازمند شناخت عملکرد رسول خدا^(ص) به عنوان حاکم جامعه اسلامی است که فرضیه مطرح آن است که در صورت همکاری با زنان و تأیید کارهای آنان این امور امضا شده است و در صورت منع نبی^(ص)، زنان باید از این حوزه دوری کنند. در صورت عدم جلوگیری رسول خدا^(ص) از این‌گونه امور می‌توان حکم اضافی نبوی رسول خدا^(ص) را در این زمینه دریافت.

در این زمینه مقالاتی یافت می‌شود که بخشی از فعالیت‌های بانوان را در نهادهای صدر اسلام به منصة ظهور رسانده‌اند. ازجمله «جایگاه و نقش زنان صدر اسلام در بیعت و هجرت» از حبیب زمانی محجوب که به حضور سیاسی زنان در بیعت‌ها اشاره دارد و مقاله «آموزش زنان در صدر اسلام (۱ و ۲)» از نعمت‌الله صفری فروشانی که گسترش نهاد آموزشی بانوان را در صدر اسلام بررسی کرده است. این مقاله در نظر دارد نقش زنان را در تمامی عرصه‌های اجتماعی به صورت منسجم در صدر اسلام به‌خصوص در زمان پیامبر^(ص) ارائه کند.

مفهوم شناسی نقش محقق

نقش محقق، نقشی است که جامعه به فرد واگذار کرده است و فرد در عمل آن را به کار می‌برد (کوئن، ۱۳۸۶: ۶۳؛ همو، ۱۳۷۶: ۸۶). این نقش اکتسابی است و فرد آن را با اختیار انتخاب

رهیافت‌های جامعه‌ساختی نقش‌های اجتماعی... فاطمه جان احمدی و همکار

می‌کند که به میزان تلاش فرد بستگی دارد (درسلر و ویلیام ام، ۱۳۸۸: ۱۹۰) هرچند ممکن است این نقش را گاه فرد با آزادی کامل یا به اجبار پذیرفته باشد.

نهاد

نهاد به معنای ساختن و مستقر کردن گرفته شده است و در فارسی معادل مؤسسه، تأسیسی، نهاده به کار می‌رود. نهاد نزد دانشمندان علوم اجتماعی جنبه‌ای از حیات اجتماعی (نظیر آموزش، ازدواج، مالکیت و...) است که بر پایه ارزش‌های استقرار می‌یابند و بر محور آن سازمان‌های گوناگون پدید می‌آیند. در معنای دیگر نهاد، تشکیلات یا سازمان‌های مهم و دارای معنای ساختی است (ساروخانی، بی‌تا: ۴۰۲ - ۴۰۳). نهادها اساس یک جامعه را تشکیل می‌دهند؛ زیرا شیوه‌های نسبی ثابت رفتار را ارائه می‌کنند که در طول زمان پایدار می‌ماند (گیدنژ، ۱۳۷۳: ۷۸۵).

نهاد اجتماعی

«نهاد اجتماعی، نظامی از پایگاه‌ها، نقش‌ها، گروه‌ها و الگوهای رفتاری است که نیازهای انسان را برآورده می‌سازد و برای بقای جامعه ضروری است» (قادان و همکاران، ۱۳۸۸: ۱۳۶).

جامعه مدنی

جامعه مدنی، عبارت است از مجموعه‌ای از افراد انسانی که با نظامها، سنن، آداب و قوانین مشترکی به یکدیگر پیوند خورده، زندگی مشترک و دسته‌جمعی دارند. نیازها، برخورداری‌ها، فرهنگ‌ها و خلق‌وحوهای آنان یکسان است و در یک مدنیه و شهر با آدابی ویژه زندگی می‌کنند. بدین‌سان می‌توان مدنیه‌النبی و تمدن نوینی را که پیامبر(ص) ایجاد کردن نیز جامعه مدنی دانست (نوایی، ۱۳۷۷: ۲۲۴).

پیامبر اسلام(ص) بنیان‌گذار نهادهای اسلامی

پیامبر اسلام(ص) در جامعه‌ای اقدام به بنیان‌گذاری حکومت کرد که بر پایه اعتقادات جاهلی استحکام یافته بود و تخریب عقاید جاهلی در آن نیازمند تلاش‌های اساسی و پیگیرانه بود. این جامعه گرفتار «بدینی و بد دنیایی» بود و در سایه برخورداری نبی اعظم(ص) از تعلیمات وحیانی، جامعه بدیل به جامعه مدنی شد و مردم بیابان‌گرد در سایه تعلیمات نبوی

تبديل به یکی از سازندگان تمدن بزرگ بشری شدند. نهادهای اسلامی از سوی پیامبر اکرم (ص) پایه‌گذاری شد و به تدریج با همراهی مردم رشد کرد.

پیامبر (ص) با ایجاد نهادهای مختلف اجتماعی بر اساس موازین اسلامی به تدریج اساس قدرت و حاکمیت را در مدینه‌النبی (ص) استحکام بخشید و تعالیم خود را با بنیان‌گذاری نخستین نهادهای مورد نیاز جامعه آغاز کرد. نهادهای نخستین یا اصلی نهادهایی هستند که هر جامعه برای رفع نیازهای خود بدان‌ها نیاز دارد که می‌توان، از جمله نهاد آموزش و پژوهش، خانواده، خویشاوند، ازدواج، دین و مذهب را نام برد (قرائی مقدم، ۲۲۶: ۱۳۸۲). اهمیت هر نهادی ممکن است در جوامع مختلف بر اساس مقتضیات تغییر کند (قادان و همکاران، ۱۳۸۸: ۱۳۸)، برخی جوامع اقتصاد، سیاست یا ... را نهاد برتر می‌دانند و سایر نهادها را تحت سلطه آن قرار می‌دهند؛ ولی پیامبر خدا (ص) اساس جامعه اسلامی را بر اساس دین اسلام بنا نهاد.

یکی از عمدۀ فعالیت‌های نبی مکرم اسلام (ص)، ارزشمند ساختن زن در جامعه جاهلی و بازسازی جامعه مدنی بر اساس تعالیم وحیانی و امضای حضور اجتماعی زنان در جامعه با حفظ حریم زن بر اساس مصالح دینی و دنیوی او بود. حضور زنان در دو نهاد عظیم خانواده و اجتماع لحظه شد و با آموزش تربیت خاندان نبوی به صورت خصوصی و آموزش سایر بانوان به صورت عمومی تحقیق یافت و بانوان بر اساس عملکرد به تعالیم اسلامی به تأسیس نهادهای اسلامی دست یازیدند.

نهاد خانواده

نهاد خانواده از جمله نهادهایی است که در اسلام به صورت امضایی پذیرفته شد و با احکام خاص، ارزشمندی آن مورد تأکید قرار گرفت. احکام امضایی و تأسیسی در کتاب‌های فقهی بیانگر اهمیت نهاد خانواده بوده است و بنیان اجتماع بر آن نهاده شد.

یکی از ضرورت‌های نهاد خانواده، بقاء نسل است که با مسائلی از جمله تنظیم روابط جنسی، حمایت زیستی از اعضای خانواده، جامعه‌پذیری اعضای خانواده و آشنایی با آداب و سنت و فرهنگ، حمایت اجتماعی از اعضای ناتوان خانواده و ... همراه است. (اچ. ترنر، ۱۳۷۸: ۲۶۳؛ کوئن، ۱۳۸۶: ۱۱۳ - ۱۱۴). نیاز جنسی و تداوم نسل، سبب به وجود آمدن نظام خانواده شد، نهادی که هسته نخستین تمدن بشری است. تأسیس اجتماعی نویا در مدینه‌النبی نیازمند نهادی پاک و بنیانی مستحکم بود که بر اساس آن امکان بنای مدنیت و تمدن نبوی با زیرسازه‌های جدید به وجود می‌آمد. از آنجا که حقوق و وظایف اعضای این نهاد در جوامع

بدوی متفاوت بود، پیامبر^(ص) به تصحیح و اصلاح آن پرداخت و حقوق و اعضای هر یک را بر اساس اهداف کلی دین تبیین کرد و به زن در این نهاد نقشی زیربنایی و اجتماعی داد. یکی از اركان نهاد خانواده، محوریت مادر است که در منابع دینی از آن به «أم: اصل، اساس، مرجع» (مصطفوی، ۱۳۶۸ / ۱) یاد شده است. در خانواده که متشکل از اعضای مختلف است، مادر دارای نقش نمایشی است که مربوط به روابط درونی خانواده است (رابرتsson، ۱۳۸۵: ۲۸۰). زن در خانواده عصر جاهلی جایگاه خاصی نداشت و تنها زنانی که صاحب فرزندان پسر می‌شدند به عنوان ام البنین یا منجبه شناخته می‌شدند (الهاشمی البغدادی، بی‌تا: ۴۵۵؛ حسینی زبیدی، ۱۴۱۴ / ۲؛ ولی جامعه اسلامی به زن به عنوان «نقش مادری» اهمیت داده و وظيفة نگهداری و پرورش، تعلیم و تربیت و ... را بر عهده مادر گذاشته است و برای مادران ارزش و جایگاه ویژه‌ای قائل شد. نگاه ارزشی به «نقش مادر» سبب می‌شد تا زنان تنها به عنوان ظرف‌هایی برای رشد جسمانی کودک در نظر گرفته نشوند (ابن قتیبه دینوری، ۱۴۱۸ / ۱)؛ بلکه ارزش مادر به مرحله‌ای تکاملی، یعنی پرورشی جسمانی و معنوی ارتقا یافته و مادران زمینه تداوم نسل صالح شدنند. (قرشی، ۱۳۷۷: ۱ / ۴۱۱ - ۴۱۲) اسلام با تشویق افزایش نسل (کلینی، ۱۴۰۷ / ۶) از طریق بهترین زنان (کلینی، ۱۴۰۷ / ۵: ۳۲۴) سبب شد تا بانوان در پی تربیت و پرورش اولاد سالم و صالح باشند. حال آنکه پیش از آن زنان در آن جامعه با نگاهی تحیرآمیز تنها ظروفی برای پرورش فرزند به شمار می‌آمدند (مقریزی، ۱۴۲۰ / ۶: ۱۹۹۹) و گاه اقدام به کشتن فرزندان خود می‌کردند که خداوند متعال آنان را از این کار نهی کرد (ممتحنه / ۶۰ / ۱۲).

تعلیم و تربیت یکی از عوامل مؤثر رشد نهادها در اسلام بود که این نقش از طریق مادر توسعه یافت؛ زیرا اسلام با اهمیت یکسانی آموزش مرد و زن (امام صادق^(ع)، ۱۴۰۰ / ۱؛ قزوینی، بی‌تا: ۸۴ / ۱) سبب شد تا زنان بعد از فراغت امور دینی، اولین آموزه‌های دینی را به کودکان بیاموزند و نهاد آموزشی را در خانواده بنیان نهند. نهاد آموزش سبب انتقال میراث فرهنگی به نسل بعد می‌شود و ضمن آشنایی افراد با نقش‌های مختلف (کوئن، ۱۳۸۶: ۱۱۳ - ۱۱۴)، زیربنای منزلت‌های اجتماعی را فراهم می‌آورد.

نهاد علمی - فرهنگی

فرهنگ اسلامی مجموعه باورها، علم و دانش، ارزش‌ها، نمادها و هنجارها و سنت‌های اسلامی است که از کتاب و سنت نبوی سرچشمه گرفته‌اند. شکل‌گیری و تکوین فرهنگ و تمدن

اسلامی از عصر رسول خدا^(ص) برای بانوان، حاصل دست‌مایه‌های دینی و تأکید دین اسلام بر مؤلفه‌های آن است. پیام رسالت، پیامبر اسلام^(ص)، در اندک‌زمانی توانست زنان عصر جاهلی را تحت تأثیر قرار دهد و روند رشد بانوان را به سرعت هموار سازد.

نخستین نهاد علمی - فرهنگی که از سوی رسول رحمت برای عموم بشریت بنا نهاده شد، از بیت نبوی سرچشمه گرفت و آموزه‌های آن در مسجدالنبی و سایر عرصه‌های اجتماعی گسترش یافت. آن حضرت با توصیه‌های مکرر به مسلمانان بر اساس حسن معاشرت با زنان به عنوان یکی از ارکان جدا نشدنی فرهنگ و تمدن اسلامی، پایه و اساس نهاد علم و فرهنگ بانوان را بنیان می‌نماید. حضور چشمگیر بانوان در کنار تعلیمات نبوی نشان از تأثیرگذاری پیامبر^(ص) بر آن‌ها و تأثیرپذیری آن‌ها از پیامبر^(ص) بوده است و همین امر سبب گسترش نهادهای علمی - فرهنگی از سوی بانوان در صدر اسلام شد.

در صدر اسلام در شهر مکه به دلیل دعوت مخفیانه و عدم مکانی مشخص برای امور فرهنگی، ابتدا تبلیغات دینی به صورت مخفیانه و سپس علنی صورت گرفت (ابن الكلبی، ۱۳۶۴: ۶۱). رسول خدا^(ص) پس از هجرت به مدینه اقدام به ساختن مسجد کرد که به مسجد-النبی شهرت یافت (ابن کثیر، ۱۴۰۷ق / ۱۹۸۶م: ۲۱۴ – ۲۱۸). مسجد بهترین و بزرگ‌ترین نهادی بود که تبلیغات دینی در آن انجام می‌شد و امور فرهنگی را از طریق تعالیم و حیانی به افراد منتقل می‌ساخت. زنان در مسجد (طبرانی، بی‌تا: ۲۴ / ۴۰۰) با مردان در نماز جماعت شرکت می‌کردند و هنگام فراخوان عمومی با ندای «الصلاه جامعه» همگان در مسجد و جماعت حضور می‌یافتدند و از تعلیمات نبوی^(ص) بهره‌مند می‌شدند. منادی در موقع مهم همچون تعیین اوقات نماز (مقریزی، ۱۴۲۰ق / ۱۹۹۹: ۷۸ / ۳) عید غدیر (دمشقی ۱۴۰۷ق / ۱۹۸۶: ۵ / ۲۰۹) و ... زنان و مردان را به صلاة جامعه فرا می‌خوانند.

حضور عمومی مردان و زنان گاه مستلزم فساد در این‌گونه اجتماعات بود. بنابراین، پیامبر^(ص) برای جلوگیری از هر گونه فساد بین صفوف مردان و زنان در جماعت تفکیک ایجاد کرد (تعلیبی نیشابوری، ۱۴۲۲ق: ۵ / ۳۳۸). نهاد عظیم حج (احمد بن حنبل، بی‌تا: ۶ / ۴۰۲)، محل دیگری برای گسترش دعوت دینی و فرهنگی اسلام بود که زنان (ابن اثیر، ۱۴۰۹ق / ۱۹۸۹: ۶ / ۳۶) نیز ملزم به عمل کردن تعلیمات و حیانی در این ایام بودند، اشتیاق زیاد زنان به حضور در مناسک حج را می‌توان در حضور همسران رسول خدا^(ص) در ایام حج (ابن سعد، ۱۳۷۴: ۸ / ۱۶۶) (ابن کثیر، ۱۴۰۷ق / ۱۹۸۶: ۵ / ۱۴۰) همراه رسول خدا^(ص) و پس از رحلت ایشان (ابن سعد، ۱۳۷۴: ۸ / ۱۶۹) مشاهده کرد.

رهیافت‌های جامعه‌شناسنگی نقش‌های اجتماعی... فاطمه جان احمدی و همکار

کارکرد نهاد فرهنگی بانوان در عصر نبوی را می‌توان در «بیعت النساء» شاهد بود که در صفا (مقریزی، ۱۴۲۰ق/ ۱۹۹۹: ۳۹۸) صورت گرفت. در این بیعت زنان متعهد به انجام امور شرعی می‌شدند و خود را ملزم به پرهیز از اعمال ناپسندی می‌کردند که در جاهلیت مرتکب می‌شدند. پس از گسترش اسلام حتی زنانی همچون هند (مقریزی، ۱۴۲۰ق/ ۱۹۹۹: ۳۹۸) که رغبت چندانی به پذیرش اسلام نداشتند بهدلیل گسترش دین اسلام و نهادهای فرهنگی مجبور به گردن نهادن به احکام اسلامی شدند.

رسول خدا^(ص) با ظهور اسلام به حضور زنان در جماعت تأکید می‌کرد (نوری، ۱۴۰۸ق: ۶/۶) و در مقابل، به مردان امر می‌کرد که مانع حضور زنان در مساجد نشوند (مجلسی، ۱۴۰۳ق: ۳۵۴/ ۸۷). این حضور با دستور قرآن، با پوشش کامل زنان تکمیل شده و زنان مؤمن از گرند مزاحمت‌های جوانان مصون می‌مانند و در جماعات اسلامی شرکت می‌کردند (طبرسی، ۱۳۷۲ق/ ۸/ ۵۷۰). رسول خدا^(ص) برای مصون ماندن از آفات اختلاط، زنان را در صف آخر و مردان را در صف اول قرار می‌داد و بهترین صف زنان را آخرین صف آنان می‌دانست (ابن حیون، ۱۳۸۵ق/ ۱۵۴ - ۱۵۵)؛ زیرا کمتر با مردان برخورد مفسدآمیز داشتند (کلینی، ۱۴۰۷ق: ۱۷۶/ ۳). زنان همواره در جماعات شرکت داشتند (علبی نیشابوری، ۱۴۲۲ق: ۵/ ۳۳۸) و حضور اجتماعی آنان در امور مذهبی با شرکت در نماز عید با حکم الزامی تأیید شد. رسول خدا^(ص) حضور زنان در این عرصه‌ها را نه تنها منع نکرد؛ بلکه ضمن هموار کردن راه در این مسیر، آن‌ها را یاری کرد. اشتیاق و حضور گسترده زنان در امور فرهنگی دینی سبب شد تا در مسجدالنبی دربی مختص بانوان قرار داده شود (طیالسی، بی‌تا: ۲۵۱).

نهاد شعرپروری و مشاعره

از دیگر نهادهای فرهنگی، نهاد شعر و شاعری بود که هرساله اعراب در بازار عکاظ شعر می‌گفتند و بهترین اشعار را به خانه خدا آویزان می‌کردند (ابن خلدون، ۱۲۴۱ق/ ۲: ۱۳۷۵)؛ یعقوبی، بی‌تا: ۱/ ۲۶۲). بانوان در این زمینه عرصه را خالی نکردند و در زمان رسول خدا^(ص) با تأیید ایشان، اشعار مفید تداوم یافت و زنانی همچون خنساء همچنان به سروden شعر ادامه می‌دادند (زرکلی، ۱۹۸۹م: ۸۶/ ۲). این قانون امضای اسلام نسبت به نهاد شاعران بود و تنها در مواردی از اشعار نهی شد که با مبانی اسلامی سازگاری نداشت یا سبب اذیت و آزار رسول خدا^(ص) می‌شد (طبرسی، ۱۳۷۲ق/ ۹: ۱۹۴ - ۱۹۵).

یکی از امتیازات مشاعره این بود که افراد خدمت رسول خدا^(ص) می‌رفتند و رسول خدا^(ص) به آن‌ها اجازه مشاعره می‌دادند و افرادی نیز به مشاعره طرفینی می‌پرداختند و رسول خدا^(ص) به ایشان جوازی اهدا می‌کرد (طبرسی ۱۳۷۲: ۹ - ۱۹۵). این امر اختصاص به مردان نداشت و بانوان نیز در این امر سهیم بودند و خنساء در حضور رسول خدا^(ص) اشعاری را سرود و پیامبر^(ص) با تشویق از او خواست که اشعار بیشتری بسراید (زرکلی ۱۹۸۹: ۲/۸۶)، این ارزش‌گذاری رسول خدا^(ص) برای زنان چنان تأثیرگذار بود که خنساء در جنگ قادسیه فرزندانش را آنچنان به جنگ تشویق کرد که چهار پسرش در همان جنگ به شهادت رسیدند (زرکلی ۱۹۸۹: ۲/۸۶). همچنین، در صحنه‌های جنگ زنان با سرودن اشعار به تحریک نیروهای مسلمان می‌پرداختند و سبب تضعیف دشمنان می‌شدند، میمونه دختر عبدالله کسانی را که بر کشتگان جنگ بدر گریه می‌کردند با اشعار خود نفرین کرد (ابن هشام، بی‌تا: ۵۳) و اثنان، دختر ابان، در جنگ احده استعار هند پاسخ می‌داد (ابن اثیر، ۱۴۰۹: ۶/۲۸۸). بدین گونه پیامبر اسلام^(ص) با تأیید نقش فرهنگی بانوان در اجتماع بنیان جامعه اسلامی را بر اساس علم‌آموزی و گسترش آن از طرق مختلف فراهم می‌آورد و با تشویق بانوان، زیرساختهای فرهنگی جامعه اسلامی را استحکام می‌بخشید.

نهاد آموزشی نوشتاری

جامعه نبوی که دوران «پیش‌سواری»^۱ را پشت سر می‌گذاشت، نیازمند آموزش از راههای مختلف بود. یکی از اقدامات پیامبر^(ص) در این زمینه، تشویق افراد به آموزش کتابت و نوشتان بود. در زمان صدر اسلام رسول خدا^(ص) گروهی از نویسندهای زنان را برای نوشتان وحی و آموزه‌های دینی گماشت که شاید اولین نهاد آموزشی علمی در صدر اسلام بود (البلذری، ۱۹۸۸: ۴۵۴). بسترهاي موجود برای آموزش و تشویق رسول خدا^(ص) به تعلیم و فراغیری دانش سبب می‌شد تا زنان نیز در این عرصه عقب نمانند. نوشتان و خواندن، مستلزم آموزش آن از سوی کسانی بود که خواندن و نوشتان را بلد بودند و زنان آموزگار در آن دوره به سایر زنان این امور را آموزش می‌دادند. چنان‌که حفصه نزد شفاء نوشتان را آموخت و ام‌کلثوم بنت عقبه، عایشه بنت اسد و کریمه بنت مقداد نوشتان را آموزش دیده بودند و عایشه و ام‌سلمه خواندن را به‌تهایی فراگرفته بودند (البلذری، ۱۹۸۸: ۴۵۴).

رهیافت‌های جامعه‌شناختی نقش‌های اجتماعی... فاطمه جان احمدی و همکار

سیرهٔ پیامبر (ص) بیانگر فراهم آوردن شرایط مناسب برای علم‌آموزی زنان بوده است که با دقت در عملکرد نبی مکرم اسلام می‌توان این سیره را در دو شیوهٔ آموزش عمومی و خصوصی یافت.

نهاد آموزشی عمومی در مسجد النبی (ص)

حضور اجتماعی زنان در صدر اسلام در پیگیری علمی آن‌ها از محضر نبی (ص) (بخاری، ۱۴۰۱ق / ۱۹۸۱) و اهل بیت دیده می‌شود. آموزش در صدر اسلام در مکان‌های مختلف انجام می‌شد، خانهٔ ارقام از ابتدای ترین خانه‌هایی بود که در مکه محل آموزش اسلام بود (ابن عبد البر، ۱۴۱۲ق / ۱۹۹۲) و در مدینه خانه‌های یثربیان ابتدای ترین مکان آموزش بود که مصعب بن عمير برای آموزش بدان‌جا می‌رفت (بیهقی، ۱۴۰۵ق / ۱۹۸۵). (۴۳۷ / ۲).

حضور اجتماعی زنان با گسترش اسلام در مدینه معمولاً در مسجد النبی انجام می‌شد تا بدان‌جا که دربی برای رفت و آمد بانوان اختصاص یافت (طیالسی، بی‌تا: ۲۵۱). بیشتر آموزش‌های پیامبر (ص) در مسجد النبی انجام می‌شد و مسجد مهم‌ترین مرکز تجمع علمی و فرهنگی بود. زنان علاوه بر نماز جماعت، برای آگاهی از آموزه‌های دینی در این اجتماعات شرکت می‌کردند (طبرانی، بی‌تا: ۲۴ / ۴۰۰). علاوه بر آن زنان برای آموزش نزد رسول خدا (ص) می‌رفتند و قرآن فرا می‌گرفتند (ابن سعد، ۱۹۹۰، ۱۴۱۰: ۸ / ۳۲۶)، علاقه و استقبال مسلمانان از آموزش نبوی بدان حد بود که ازدحام سبب می‌شد. پیامبر (ص) مطالب را برای زنان تکرار کنند (نیسابوری، بی‌تا: ۳ / ۱۸). علاقه بانوان دربارهٔ آشنایی با مسائل اسلامی سبب می‌شد تا زنان با حضور در مجالس رسول خدا (ص) در مورد مسائل دینی و شرعی خود پرسش کنند (نیسابوری، بی‌تا: ۴ / ۱۴۳ - ۱۴۴). آموزش بانوان از محضر نبوی به تدریج سبب گسترش نهاد آموزش می‌شود، تا آنجا که به تدریج بانوان برای پرسش‌های خود به بیت نبوی مراجعه می‌کردند و این امر سبب تشکیل نهاد حدیثی زنان را وی در اسلام شد.

نهاد آموزش خصوصی پیامبر (ص)

سیرهٔ پیامبر (ص) بیانگر فراهم آوردن شرایط مناسب برای حضور زنان در اجتماع بوده است و برای افراد خاص به‌شکلی ویژه، شرایط آموزشی را فراهم می‌کرده است. بیت نبوی (ص) در پیشبرد فرهنگ اسلام همپای مردان در نشر و گسترش تعالیم و حیانی تلاش کرده و جامعه را با

معارف اسلامی آشنا می‌ساختند و در این میان حضرت فاطمه(س) نقشی منحصر به فرد ایفا کرده است.

تعالیم پیامبر به همسران خویش

پیامبر اسلام(ص) بیت خویش را در صدر اسلام تبدیل به یکی از نهادهای معرفت دینی کرده بود. وی با ازدواج با زنانی از قبایل مختلف و آموزش مسائل دینی به آنان، امکان فراهم آمدن نهاد تعلیم و تربیت زنان را در منزل خود فراهم ساخته بود (بلاغی، ۱۳۸۶ ق: مقدمه دوم / ۱۰۲۱) و این امر سبب می‌شد تا بانوان برایتی بتوانند از این طریق به مسائل مورد نیاز خود دست یابند و جواب پرسش‌های خود را با کمترین واسطه از مرکز رسالت دریافت کنند.

همسران نبی(ص) پس از یادگیری از محضر نبی(ص)، به عنوان امهات المؤمنین پاسخ‌گوی پرسش‌های زنان و مردان بودند (بخاری، ۱۴۰۱ ق / ۱۹۸۱: ۶/ ۱۱۶، ۶/ ۱۱۷، ۷/ ۶۸، ۷/ ۱۸۲؛ نیسابوری، بی‌تا: ۱۵۸ / ۶، ۶/ ۶۶، ۱۶۷) گسترده این تعالیم به حدی رسید که امروزه می‌توان فقه اهل سنت^۲ را وابسته به عایشه دانست (بخاری، ۱۴۰۱ ق / ۱۹۸۱: ۶/ ۱۱۶، ۶/ ۱۱۷، ۷/ ۶۸، ۷/ ۱۸۲؛ نیسابوری، بی‌تا: ۱۵۸ / ۶، ۶/ ۶۶، ۱۶۷). روایت حدیث از طریق بانوان اهل بیت^(ع) یکی از راههای آموزش علمی و فرهنگی بود. زنان پس از آموزش از محضر نبی(ص) به روایت حدیث می‌برداختند (طوسی، ۱۳۷۳: ۵۱ - ۵۳).

گسترده علم و فرهنگ همراه با خواندن و نوشتن سبب شد تا بسیاری از زنان به جمع قرآن به صورت شخصی پردازند و قرآن‌هایی به نام مصحف برای خود داشته باشند. مصحف فاطمه(س) و مصحف همسران پیامبر(ص) از این جمله است، علاوه بر آن زنان دیگری نیز اقدام به جمع‌آوری قرآن می‌کردند که می‌توان از جمله آنان به امورقه اشاره کرد (کحاله، ۱۴۰۴ ق / ۱۹۸۴: ۵/ ۲۸۵).

یکی دیگر از مهم‌ترین راههای حفظ و گسترش آموزه‌های دینی امر به معروف و نهی از منکر بود که سبب استحکام قوانین شرع می‌شد، این امر اختصاصی به مردان نداشت (آل عمران / ۳ / ۱۰۴) و در صدر آن امهات المؤمنین امر به معروف و نهی از منکر می‌کردند (طبرسی، ۱۴۰۳ ق: ۱/ ۱۶۶).

تعالیم فاطمه(س) به خواص

یکی از نقش‌های بی‌بدیل تربیت نبوی در حضرت فاطمه(س) تجلی یافته است. او که تربیت یافته دامان نبی(ص) بود (ر.ک: انصاری، ۱۴۲۸ ق: ۲۲ / ۲۲، ۳۰۳، ۳۱۸، ۳۲۰؛ ۲۱ / ۲۱؛ ۱۲۱، ۱۲۲) از

۲۸۱، ۳۰۶، ۳۰۷، ۳۳۲، ۳۳۷، ۵۸۷)، سبب می‌شد تا زنان برای دریافت پاسخ پرسش‌های خود و خانوادشان به ایشان مراجعه کنند و حضرت زهرا^(س) با آغوش باز پذیرای آنان گشته و به پرسش‌های ایشان پاسخ داده است (انصاری، ۱۴۲۸ ق: ۲۱ / ۱۶۲ - ۱۶۳) و طریقہ استدلال را به آن‌ها آموزش می‌داد (طبرسی، ۱۳۷۲: ۱ / ۱۸). حتی مردان نیز پرسش‌های خود را با واسطه زنان از فاطمه زهرا^(س) می‌پرسیدند و پاسخ دریافت می‌کردند (انصاری، ۱۴۲۸ ق: ۲۲ / ۶۰۰).

وی که ملقب به «ام‌ایهه» از جانب پدر بود، دارای شاگردانی خاص بود که متفاوت از دیگران آموزش دیده و علوم آنان به صورت منحصر به فرد، در تاریخ اسلام برجای مانده است. حضرت فاطمه^(س) با بهره‌های علمی از پیامبر و افاضات معنوی بر فرزندان معمصوم و مواجهه‌های علمی با اصحاب خاص نظیر سلمان (مجلسی، ۱۴۰۳ ق: ۴۳ / ۶۶، فضه (همان، ۱۴۰۹ ق: ۵ / ۸۶ و ۸۷) و سایرین همچون ابو甫اع و زینب دختر او (متقی هندی، ۱۹۸۹ ق: ۵ / ۲۳۹) و ابان بن سعید (بلادری، ۱۹۸۸: ۴۵۹) آنان را به تعلیم خاص متعلم کرده و بدین‌گونه نقش اجتماعی خود را با خواص اصحاب به منصه ظهور رسانده است.

نهاد حکومتی - سیاسی

نهاد حکومت نیرومندترین نهاد اجتماعی به شمار می‌رود. حکومت ادیان الهی، حکومت یزدان‌سالاری است که جانشینان او در زمین رهبران دینی هستند و دین را با سیاست در جامعه اعمال می‌کنند (ساروخانی، ۱۳۸۰: ۲ / ۸۸۰ - ۸۸۱).

پیامبر خدا^(ص) پس از استحکام پایه‌های اسلام در مدینه حکومت اسلامی تشکیل داد؛ زیرا قوانین اسلام نیازمند اجرا بود. لذا، اسلام در مقایسه با سایر ادیان از ابتداء نهادی سیاسی مذهبی بود که با تشکیل نهادهای مختلف با حاکمیت رهبری الهی هدایت می‌شد. بهترین دلیل برای این امر اختلافی است که بعد از رحلت رسول خدا^(ص) بر سر جانشینی و رهبری سیاسی امت اسلامی (ر.ک: بشیریه، ۱۳۸۷: ۲۳۳) به وجود آمد، با توجه به اینکه زمینه حکومت برای رسول خدا^(ص) در مدینه به وجود آمد و هنوز نهادهای حکومتی و سیاسی پا نگرفته بود، حضور زنان چندان مشهود نبود؛ ولی پس از گستره دین اسلام می‌توان اظهار نظرهای سیاسی زنان را به حساب مشاوره‌های سیاسی گذاشت. حمایت حضرت زهرا^(س) (ر.ک: واردی، ۱۳۸۹).

سیاست و حکومت تا حدود زیادی تحت تأثیر زمینه‌ها و عوامل اجتماعی، نظیر ترکیب و ساختار قومی، تنوعات مذهبی، میزان یکپارچگی و همبستگی اجتماعی، قشریندی اجتماعی و ساختار طبقاتی قرار دارد (ساعی، ۱۳۷۸: ۱۹۴ - ۲۳۴ و ۲۳۵). سیاست تنها در حکومت جریان

ندارد؛ زیرا افراد غیر حکومتی نیز در عملکرد خود افکار و رفتار سیاسی به کار می‌بنند. همچنان که در صدر اسلام رسول الله^(ص) حکومت سیاسی تشکیل داد و افرادی که در صدر حکومت نبودند، رفتارهای سیاسی از خود نشان می‌دادند. زنان نیز از این امر مستثنی نبودند و در امور سیاسی شرکت داشتند. یکی از مهم‌ترین رفتارهای نمادین سیاسی زنان در صدر اسلام، هجرت از دیار کفر بود که زنانی همچون ام‌کلثوم بنت عقبه (مقریزی، ۱۴۲۰ق/۱۳۹۹) با تحمل شرایطی دشوار از مکه سر به بیانان گذاشت و به مدینه هجرت نمود و آمیمه بنت بشر^۳ از همسر و خانواده مشرك خود فرار کرد و به مدینه رفت (مقریزی، ۱۴۲۰ق/۱۳۹۹: ۱/۳۰۳). رسول خدا^(ص) با وجود پیمان حدیبیه که با کافران بسته بود، بر اساس فرمان الهی به این زن پناهندگی سیاسی داد و پناهندگی سایر زنان را نیز به شرط امتحانشان بر اساس ایمان به خدا و رسول^(ص) می‌پذیرفت (طبرسی، ۱۳۷۲: ۹/۴۱۰).

زنان اهل بیت رسول خدا^(ص) نیز حضور فعالی در امور سیاسی داشتند. رسول خدا^(ص) در جریان مباھله، دختر خود حضرت فاطمه^(ص) را به عنوان نماینده زنان در مقابل گروه سیاسی نجران برد تا به مباھله و ملاعنه بپردازند (طبرسی، ۱۳۷۲: ۲/۷۶۲) و در قضیه صلح حدیبیه که صحابه رسول خدا^(ص) حاضر به پذیرش دستور نبی^(ص) نشدند، اسلامه با ارائه راهکاری سیاسی به رسول خدا^(ص) پیشنهاد داد تا بدون توجه به اصحاب، خود اقدام به تراشیدن سر کند و قربانی را انجام دهد. این راهکار اسلامه و عمل رسول خدا^(ص) سبب شد تا سایر اصحاب نیز از ایشان پیروی کنند (طبری، ۱۳۸۷: ۲/۶۳۷؛ بخاری، ۱۴۰۱: ۱/۱۹۸۱؛ ۳/۱۸۲).

کارکرد نهاد سیاسی ناظر به حضور سیاسی زنان

گسترش دعوت رسول خدا^(ص) در سال‌های آخر عمر ایشان سبب شد تا نهادهای سیاسی گسترش یابند و این امر در سال نهم هجری به اوج خود رسید و به سال سنه الوفود نامبردار شد (ابیاری، ۱۴۰۵ق: ۱/۲۶۱). محل پیمانها و تعهدات سیاسی در مدینه اماکن خاصی بود که از جمله محل‌های میزبانی گروه‌ها منزل رمله بنت حارث^۴ بود که پذیرای مهمانانی می‌شد که برای پیوستن به اسلام به مدینه می‌آمدند (ابن سعد، ۱۳۷۴: ۱/۲۸۵، ۲۸۶، ۳۰۲، ۳۰۳، ۳۱۲، ۳۱۹، ۳۲۷، ۳۳۲، ۳۳۴). این مراکز علاوه بر نهاد مساجد به خصوص مسجد النبی بود که همواره محل تجمع مسلمانان بود. بعد از رحلت رسول اکرم^(ص) مسجد النبی همچنان نقش نهادی خود را حفظ کرد و انگیزه‌های سیاسی سبب حضور زنان در صحنه‌های مختلف می‌شد. مناظرة حضرت زهراء^(س) در این مرکز مهم، با حضور مهاجرین و انصار صورت پذیرفت (طبرسی،

رهیافت‌های جامعه‌شناختی نقش‌های اجتماعی... فاطمه جان احمدی و همکار

۱۴۰۳ق: ۹۸/۱). همسران رسول خدا^(ص) که در پی به حکومت رسیدن پدران خود بودند، بعد از رحلت آن حضرت و هنگام خلافت امام علی^(ع) به یک جناح سیاسی و همسرانی که معتقد به جانشینی همه جانبی حضرت علی^(ع) بودند، به جناح دیگر کشیده شدند و برخی همسران نیز سکوت اختیار کردند (واردی، ۱۳۸۹: ۲۸۲).

کارکرد نهاد بهداشت و درمان ناظر به فعالیت زنان

گزارشاتی که در مورد نهاد درمانی در صدر اسلام در مورد بانوان به دست آمد، ناظر به بانوانی است که در صحنه‌های نبرد حضور می‌یافتد. انگیزه زنان در یاری رساندن به رسول خدا^(ص) در صحنه‌های نبرد را می‌توان علت این امر یافت. این بانوان در جنگ‌ها به مداوای بیماران می‌پردازند و در جنگ‌ها به همراه رسول خدا^(ص) حضور می‌یافتدند و برخی همچون رُفیَّه دارای خیمه‌هایی بودند که به واحد درمانی اختصاص داشت و بیمارانی که نیاز به پرستاری داشتند (همچون سعد بن معاذ که به شدت زخمی شده بود)، به این خیمه‌ها انتقال می‌یافتدند (ابن عبد البر، ۱۴۱۲ق/۱۹۹۲: ۱۸۳۸). بانوانی که اقدام به مداوای بیماران و بستن زخم مجروحان می‌کردند از طرف رسول خدا^(ص) تشویق شده و با دعای خیر پیامبر همراه می‌شدند (ابن اثیر، ۱۴۰۹ق/۱۹۸۹: ۳۱)، این امر مؤید حضور زنان در صحنه‌های نبرد است.

نهاد نظامی

اسلام جهاد ابتدایی را به دلیل روحیه زنان از دوش آنان برداشته است (صدقوق، ۱۴۱۳ق: ۳/۵۶۱)؛ ولی دفاع را از جمله وظایف آنان به شمار آورد (کلینی، ۱۳۶۴: ۵/۹). در عین حال حضور بانوان صدر اسلام را می‌توان در جبهه‌های نبرد برای امداد و پشتیبانی و تدارکات مشاهده کرد که برخی اسلحه با خود حمل می‌کردند و در صورت نیاز دشمنان را می‌کشتند، ام عماره در جنگ اُحد با دفاع از جان پیامبر^(ص) با دشمنان جنگید و زخم‌های اساسی برداشت تا آنجا که پیامبر^(ص) در حق او فرمود: «مقام نسیئه بنت کعب الیوم خیر من مقام فلاں و فلاں» (واقدی، ۱۴۰۹ق/۱۹۸۹: ۲۶۹)، صفیه دختر عبدالمطلب در جنگ خندق به مرد یهودی که وارد قسمت بانوان شده بود، حمله کرد و او را کشت (ابن سعد، ۱۴۱۰ق/۱۹۹۰: ۸/۳۴). در جنگ خیر بیست زن شرکت داشتند (واقدی، ۱۴۰۹ق/۱۹۸۹: ۲/۶۸۵ - ۶۸۷). در جنگ حنین اُم عماره با شمشیر و امسالیم با خنجر و سایر زنان هنگام شکست مسلمانان، شروع به جنگیدن می‌کردند و اُم عماره با سرزنش فراریان آنان را به بازگشت به صحنه جنگ فرا می‌خوانند

(بیهقی، ۵/۱۴۰۵ ق: ۱۹۸۵). بنابراین، بانوانی که برای تقویت روحیه لشکریان در جبهه‌ها حضور می‌یافتدند، علاوه بر مهیا کردن تدارکات و مداوای مجروحان، نسبت به امور نظامی نیز فراخور حال خود آشنا بودند و در صورت نیاز اقدام به مبارزه و دفاع از جان پیامبر^(ص) و مسلمانان می‌کردند.

نهاد اقتصادی

جامعه جاهلی معاملات خود را بر اساس شیوه رایج بین زمان خود انجام می‌دادند. نهاد اقتصادی اسلام به معاملاتی که بر پایه صحیح بینان نهاده شده بود با حکم امضایی مهر صحت زد و با معاملات نامشروع همچون ربا بهشت برخورد کرد. بانوان در زمان جاهلیت به مشاغل مختلفی اشتغال داشتند و با ورود احکام جدید، مسائل خود را از پیامبر^(ص) جویا می‌شدند؛ از جمله مشاغل بانوان آرایشگری (ابن اثیر، ۱۴۰۹ ق: ۱۹۸۹ م: ۶/۳۳۳)، فروشنده‌گی (میدانی نیشابوری ۱۴۰۷ ق: ۹۸/۱)، ... و پرستاری کودکان بود (بیهقی، ۱۴۰۵ ق: ۱۹۸۵ م: ۱/۱۳۳). خرید و فروش‌های محدود نیز بین افراد رایج بود، به‌گونه‌ای که زنان برای معامله به سایر قبایل رفت‌وآمد می‌کردند (ابن اثیر، ۱۳۸۵ ق: ۱۹۶۵ م: ۱/۵۵۷).

رسول خدا^(ص) در نهاد نوپای اقتصادی، بانوان را از امور اقتصادی منع نکردند و بانوان با پرسش از محضر رسول خدا^(ص) درست یا نادرست بودن شغل خود را جویا می‌شدند (کلینی، ۱۴۰۷ ق: ۱۱۹/۵) و رسول خدا^(ص) نیز با توجه به ارزش‌های انسانی و اسلامی به پرسش‌های بانوان پاسخ می‌داد و تنها در مواردی که شغل زنان با ارزش‌های انسانی منافات داشت، آن‌ها را منع می‌کرد. یکی از امور درآمدزایی، خودفروشی کنیزان و صاحبان پرچم بود که در احکام اسلامی ممنوع شد (قرطبی، ۱۳۶۴ ق: ۱۲/۲۵۴).

یکی از نهادهای اقتصادی صدر اسلام معاملات خارجی بود که با همسایگان صورت می‌گرفت. بانوان علاوه بر معاملات داخلی، در معاملات خارجی نیز دخیل بودند و مدیریت آن‌ها را به عهده داشتند. زنان آزاد همچون حضرت خدیجه^(س) که پیش از اسلام دارای کاروان تجاری بود و با مضاریه اموال به تجارت می‌پرداخت (زرکلی، ۱۹۸۹ م: ۲/۳۰۲). وی با استفاده از امکانات اقتصادی خود به حمایت از رسول اکرم^(ص) پرداخت و تمامی اموال خود را در اختیار رسول خدا^(ص) گذاشت (مجلسی، ۱۳۸۴ م: ۳/۲۴۹) و رسول خدا^(ص) را از لحظه اقتصادی حمایت کرد.

نتیجه

جامعه حجاز پیش از اسلام فاقد تمدن بود که پیامبر(ص) با تعالیم نابِ وحیانی، این جامعه را به سوی مدنیت پیش برد. پیامبر(ص) در مقابل جامعه جاهلی که ارزشی برای زنان قائل نبود، به زنان در راه اعتدالی جامعه اسلامی یاری رساند و نقش زنان را در این راستا تقویت کرد. مهم‌ترین نقش زنان در خانواده بود که تأیید شد و نقش‌های اجتماعی زنان نیز مهر تأیید خورد. بیشترین نمود این تأیید در عرصه علمی - فرهنگی قابل مشاهده است که در عرصه‌های علمی از جمله مشاعره، نوشتاری و تعالیم اسلامی گسترش یافت. زنان به عنوان بخشی از جامعه اسلامی در نهاد حکومتی - سیاسی با حکومت اسلامی همراه شدند و قوانین اسلامی از آنان حمایت کرد و بانوان بیت نبوی در این زمینه به پیشبرد اهداف پیامبر(ص) یاری رساندند و پیامبر(ص) آنان را در این زمینه تأیید کرد. با توجه به نوبای بودن حکومت اسلامی، حضور بانوان در عرصه حکومتی - سیاسی امری جدید بوده که پیامبر(ص) بر اساس موازین اسلامی این حضور را تأیید کرده است و به خانواده خود رهنماوهای خاص ارائه کرددند.

نهاد درمانی در صدر اسلام بیشتر از سوی بانوان مشاهده می‌شد که پیامبر(ص) این امر را با حضور زنان در مداوای مجروحان جنگی تأیید کرد. پیامبر(ص) در بخش نظامی حضور بانوان را در جهاد ابتدایی لازم ندانسته است؛ ولی این امر مانع از حضور بانوان در جبهه‌های نبرد نشده است و به تشویق بانوان مدافع پرداختند. در نهاد اقتصادی بیشتر مشاغل اقتصادی بانوان با امضای پیامبر(ص) تأیید شد و تنها مشاغلی که با ارزشمندی بانوان تعارض داشت، از جمله خودفروشی در اسلام منع شد.

در مجموع، می‌توان امضای پیامبر(ص) نسبت به حضور زنان در تمامی نهادهای اسلامی را با توجه به تاریخ و سیره نبوی دریافت و محدود اموری که با نهی نبوی مواجه شد، بهدلیل منافات با شخصیت انسانی زنان بود و بانوان با حمایت نبوی از حضور ایشان در نهادهای مختلف اجتماعی، نقش فعال زنان را در نهادهای صدر اسلام به منصه ظهور رساندند و آن نقش‌ها را تثبت کردند.

پی‌نوشت‌ها

۱. «جامعه پیش‌سواری جامعه‌ای است که دارای زبان مکتوب نیست». در چنین جامعه‌ای فناوری در مرحله ابتدایی قرار دارد و تقسیم کار معمولاً بسیار ساده و عمده‌ای مبتنی بر سن و جنیت است. آموزش و پرورش غیررسمی است؛ فرزندان فرهنگ را از راه تعامل با بزرگسالان، مشاهده و تقلید یاد می‌گیرند.

۲. منابع اصلی فقه سنت اعم از صحاح سنه و مستدرکات آنها و شروح آنها و ... در بردارنده روایات بسیاری از عایشه به عنوان ام المؤمنین هستند که مأخذ بسیاری از فتاوی مفتیان اهل سنت قرار گرفته است. به همین دلیل می‌توان فقه اهل سنت را برگرفته از روایات عایشه دانست.
۳. امیمه بنت بشر در مکه همسر حسان بن دحداح مشرک بود، وی از همسر مشرک خود از مکه فرار کرد، همسرش طبق قرارداد بین مسلمانان و مشرکین تقاضای استرداد او را از پیامبر کرد، ولی پیامبر(ص) بر اساس وحی الهی زنان را از این قاعده مستثنی نموده و با پرداخت مهریه وی، او را به ازدواج سهل بن حنیف درآورد.
۴. رملة بنت حارث، همسر معاذ بن الحارث است که معاذ یکی از پیشگامان انصار هستند که در مکه اسلام آورد و منزل او به محل میزبانی مهمانان پیامبر(ص) در مدینه تبدیل شد.

منابع

- قرآن کریم.
- امام صادق(ع). مصباح الشریعه. ج ۱. بیروت: اعلمی.
- ابن اثیر، عزالدین ابوالحسن علی بن ابی الكرم (۱۳۸۵ق / ۱۹۶۵م). الکامل فی التاریخ. ۱۳ جلدی. بی‌جا. بیروت: دار صادر / دار بیروت.
- ابن اثیر، ابوالحسن علی بن محمد ابن اثیر (۱۴۰۹ق / ۱۹۸۹م). أسد الغابة فی معرفة الصحابة. بی‌جا. بیروت: دار الفکر.
- ابن حیون، نعمان بن محمد مغربی (۱۳۸۵ق). دعائیم الإسلام: به تحقیق آصف فیضی. ج ۲. قم: مؤسسه آل البيت (ع).
- ابن خلدون، عبد الرحمن (۱۳۷۵ق). تاریخ ابن خلدون. به تحقیق خلیل شحاده. الطبعه الثاني. بیروت: دار الفکر.
- ابن سعد (کاتب واقدی) (۱۳۷۴ق). الطبقات الکبری. ترجمه محمود مهدوی دامغانی. تهران: فرهنگ و اندیشه.
- ابن سعد، محمد بن سعد بن منیع الهاشمی البصری (۱۹۹۰م / ۱۴۱۰ق). الطبقات الکبری، الطبعه الاولی. ۸ جلدی. بیروت: دارالکتب العلمیة.
- ابن عبد البر، أبو عمر يوسف بن عبد الله بن محمد (۱۴۱۲ق / ۱۹۹۲م). الاستیعاب فی معرفة الأصحاب. به تحقیق علی محمد البجاوی. الطبعه الاولی. بیروت: دار الجیل.
- ابن قتیبه دینوری (۱۴۱۸ق). عین الاخبار. ۴ جلدی. بیروت: دار الكتب العلمیه.

رهیافت‌های جامعه‌شناسی نقش‌های اجتماعی... فاطمه جان احمدی و همکار

- ابن الکلبی، ابوالمنذر هشام بن محمد (۱۳۶۴ق). کتاب الأصنام (تنکیس الأصنام). به تحقیق احمد زکی باشا. ج ۲. تهران: نو.
- ابن کثیر دمشقی، ابوالفداء اسماعیل بن عمر (۱۴۰۷ق / ۱۹۸۶م). البایه و النهایه. بی‌جا. بیروت: دارالفکر.
- ابن هشام، عبد‌الملک الحمیری المعافری (بی‌تا). به تحقیق مصطفی السقا و ابراهیم ابیاری و عبد‌الحفیظ شلبی. بیروت: دارالمعارفه.
- ابیاری، ابراهیم (۱۴۰۵ق). الموسوعة القرآنیة. ج ۱. قاهره: مؤسسه سجل العرب.
- اچ. ترنز، جاناتان (۱۳۷۸). مفاهیم و کاربردهای جامعه‌شناسی: ترجمه محمد فولادی و محمد عزیز بختیاری. ج ۱. قم: مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (ره).
- احمد بن حنبل (بی‌تا). مسناد احمد. بیروت - لبنان: دار صادر، بی‌چا.
- انصاری زنجانی خوئینی، اسماعیل (۱۴۲۸ق). الموسوعة الكبرى عن فاطمة الزهراء. ۲۵ جلدی. قم: دلیل ما. چاپ ۱.
- بخاری، ابوعبدالله محمد بن اسماعیل (۱۴۰۱ق / ۱۹۸۱م). صحیح البخاری. چاپ استانبول: دارالفکر للطباعة والنشر والتوزیع.
- بشیریه، حسین (۱۳۸۷). جامعه‌شناسی سیاسی (نقش نیروهای اجتماعی در زندگی سیاسی). ج ۱۶. تهران: نی.
- البلاذری، أبوالحسن أحمد بن يحيی (۱۹۸۸م). فتوح البلدان. بیروت: دار و مکتبة الہلال.
- بلاغی، سید عبد‌الحجت (۱۳۸۶). حجۃ التفاسیر و بلاغ الاکسیر. ۷ جلدی. ج ۱. قم: حکمت.
- بیهقی، ابوبکر احمد بن الحسین (۱۴۰۵ق / ۱۹۸۵م). دلائل النبوة و معرفة أحوال صاحب الشریعه، عبد‌المعطی. به تحقیق قلعه‌چی. الطبعه الأولى. بیروت: دار الكتب العلمية.
- ثعلبی نیشابوری، ابو اسحاق احمد بن ابراهیم (۱۴۲۲ق). الكشف و البيان عن تفسیر القرآن. به تحقیق: ابومحمد بن عاشور. ۱۰ جلدی. بیروت: دار احیاء التراث العربي. طبعه الاولی.
- حسینی زبیدی، محمد مرتضی (۱۴۱۴ق). تاج العروس من جواهر القاموس. ج ۱. بیروت: دارالفکر.
- درسلر، دیوید و ویلیس ویلیام ام (۱۳۸۸). جامعه‌شناسی بررسی تعامل انسان‌ها. ترجمه مهرداد هوشمند و غلامرضا رشیدی. تهران: اطلاعات.
- ابن کثیر دمشقی، ابوالفداء اسماعیل بن عمر (۱۴۱۸ق). البایه و النهایه. بیروت: دارالفکر.

- رابرتسون، یان (۱۳۸۵). درآمدی بر جامعه (با تأکید بر نظریه‌های کارکردگرایی، ستیز و کنش متقابل نمادی). ترجمه حسین بهروان. چ ۴. مشهد: بهنشر، آستان قدس رضوی.
- زرکلی، خیر الدین (۱۹۸۹ م). الأعلام قاموس تراجم لأشهر الرجال و النساء من العرب و المستعربين والمستشرقين. الطبعة الثامنة. بيروت: دارالعلم للملائين.
- ساروخانی، باقر (۱۳۸۰). دائرة المعارف علوم اجتماعية. چ ۳. تهران: کیهان.
- ساعی، احمد (۱۳۷۸). مسائل سیاسی - اقتصادی جهان سوم. چ ۲. تهران: سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاهها (سمت).
- صدوق، محمد بن علی بن بابویه (۱۴۱۳ ق). من لا يحضره الفقيه. ترجمة على اکبر غفاری و همکاران. چ ۱. تهران: نشر صدوق.
- طبرانی، حمدی عبد المجید (بی‌تا). المعجم الكبير. به تحقیق السلفی. القاهرة: دار إحياء التراث العربي، مكتبة ابن تیمیة، الطبعة الثانية.
- طبرسی، فضل بن حسن (۱۳۷۲). مجمع البيان فی تفسیر القرآن. ترجمة محمد جواد بلاغی. ۱۰ جلدی. چ ۳. تهران: ناصر خسرو.
- طبرسی، احمد بن علی (۱۴۰۳ ق). احتجاج علی اهل اللاحج. به تحقیق محمد باقر خرسان. ۲ جلدی. چ ۱. مشهد: نشر مرتضی.
- طبری، ابو جعفر محمد بن جریر (۱۳۸۷ ق / ۱۹۶۷ م). تاریخ الطبری: تاریخ الامم و الملوك. به تحقیق محمد ابوالفضل ابراهیم. الطبعة الثانية. بیروت: دار التراث.
- طوسی، محمد بن حسن (۱۳۷۳). رجال الطوسي. به تحقیق جواد قیومی اصفهانی. قم: مؤسسه النشر الاسلامی التابعه لجامعة المدرسین بقم المقدسه.
- طیالسی، سلیمان بن داود (بی‌تا). مسنن ابی داود الطیالسی. بی‌چا. بیروت - لبنان: دار المعرفة.
- قرائی مقدم، امان الله (۱۳۸۲). مبانی جامعه‌شناسی. چ ۴. تهران: ابجد.
- قرشی، سید علی اکبر (۱۳۷۷). تفسیر احسن الحديث. چ ۳. تهران: بنیاد بعثت.
- قرطبی، محمد بن احمد (۱۳۶۴). الجامع لأحكام القرآن. چ ۱. تهران: ناصر خسرو.
- قروینی، ابن ماجه، محمد بن یزید (بی‌تا). سنن ابن ماجه. عبدالباقي محمد فؤاد. بی‌جا: دار الفکر للطباعة والنشر والتوزیع. بی‌چا.
- قنادان، منصور و همکاران (۱۳۸۸). جامعه‌شناسی (مفاهیم کلیاتی). چ ۱. تهران: آوای نور.
- کحاله، عمر رضا (۱۴۰۴ ق / ۱۹۸۴ م). اعلام النساء فی عالمی العرب و الاسلام. الطبعة الخامسة، بی‌جا: مؤسسه الرساله.

رهیافت‌های جامعه‌شناسنختری نقش‌های اجتماعی... فاطمه جان احمدی و همکار

- کلینی، محمد بن یعقوب (۱۳۶۴). *الروضه من الکافی*. به تحقیق علی اکبر غفاری و هاشم رسولی محلاتی. ۲ جلدی. چ ۱. تهران: علمیه اسلامیه.
- (۱۴۰۷ ق). *الکافی*. تدوین از سوی علی اکبر غفاری و محمد آخوندی. چ ۴. تهران: دارالکتب الإسلامية.
- کوئن، بروس (۱۳۷۶). *مبانی جامعه‌شناسی*. ترجمه غلام عباس توسلی. تهران: سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها (سمت). چ ۹.
- (۱۳۸۶). درآمدی به جامعه‌شناسی. محسن ثلاثی. چ ۶. تهران: توپیا.
- گیدنر، آنتونی (۱۳۷۳). *جامعه‌شناسی*. ترجمه منوچهر صبوری. چ ۱. تهران: نی.
- متقی هندی (۱۴۰۹ ق / ۱۹۸۹ م). *کنز العمال*. به تحقیق الشیخ بکری حیانی. بیروت: مؤسسه الرساله.
- مجلسی، محمد باقر (۱۳۸۴). *حیاء القلوب*. ۵ جلدی. چ ۶. قم: سرور.
- (۱۴۰۳ ق). *بحار الانوار*. ۱۱۱ جلدی. بیروت: دار احیاء التراث العربي. چ ۲.
- مصطفوی، حسن (۱۳۶۸). *التحقیق فی کلمات القرآن الکریم*. ۱۴ جلدی. چ ۱. تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- مقریزی، تقی الدین احمد بن علی (۱۴۲۰ ق / ۱۹۹۹ م). *امتناع الأسماع بما للنبي من الأحوال والأموال والحماءة والمتاع*. الطبعه الأولى. محمد عبد الحمید التحقیق، النمیسی. بیروت: دارالکتب العلمیه.
- میدانی نیشابوری، احمد بن محمد (۱۴۰۷ ق) *مجمع الامثال*. ۲ جلدی. مشهد: معاونت فرهنگی آستان قدس رضوی.
- نوایی، علی اکبر (۱۳۷۷). «مقایسه جامعه مدنی و دینی». پژوهش‌های اسلامی و دینی. ش ۱۴. ص ۲۵۲ - ۲۲۴.
- نوری، حسین بن محمد تقی (۱۴۰۸ ق). *مستدرک الوسائل و مستنبط المسائل*. چ ۱. قم: مؤسسه آل البيت (ع).
- نیسابوری، مسلم (بی‌تا). *صحیح مسلم*. بیروت - لبنان: دارالفکر.
- واردی، سید تقی (۱۳۸۹). *نقش همسران رسول خدا (ص)*. در حکومت امیر مؤمنان. چ ۲. قم: مؤسسه بوستان کتاب.

- الواقدی، محمد بن عمر (۱۴۰۹ / ۱۹۸۹). کتاب *المغازی*. تحقیق مارسلن جونس. چ ۳. بیروت: مؤسسه الأعلمی.
- هاشمی بغدادی، ابو جعفر محمد بن حبیب بن امیه (بی‌تا). به تحقیق ایلزه لیختن شتیتر. بیروت: دار الافق الجدیده.
- یعقوبی، احمد بن ابی یعقوب (بی‌تا). *تاریخ یعقوبی*. بیروت: دار صادر.